

ВІД «НАЦІЇ-ДЕРЖАВИ» ДО «НАЦІЇ-ЦИВІЛІЗАЦІЇ»?

Горелов М., Моця О., Рафальський О. Цивілізаційна історія України. — К., 2005. — 629 с.

Моніографія авторського колективу у складі науковців двох установ Національної академії наук України — Інституту політичних і етнонаціональних досліджень та Інституту археології — є достатньо оригінальною і цікавою роботою. Це спроба власного погляду на українство не лише як на протоетнос — етнос — націю — державну націю, а і як на носія (чи, точніше, «суб'єкта») специфічного цивілізаційного «заряду», що синхронно і діахронно відрізняється від наріжних цивілізаційних особливостей ближчих і далеких сусідів зі сходу, заходу та півночі.

Осмилення шляху української політичної нації до власної державності не є новою у сучасній гуманітарній науці, тоді як погляд на неї як на певний феномен у рамках світового цивілізаційного процесу — за всієї його безумовної дискусійності — явище неординарне.

Серед своїх попередників автори особливо виділяють Михайла Драгоманова, наголошуючи на його намірах відшукати власне українські елементи у візантійсько-слов'янському цивілізаційному комплексі (хоча, ясна річ, «українські цивілізаційні елементи» та «українська цивілізація» аж ніяк не є поняттями тотожними). Слід зазначити, що «драгомановська» складова, нехай не завжди у формі конкретних посилань на ідеї

видатного мислителя, але у вигляді того, що можна було б визначити як «драгомановський дух», — виразно помітна у багатьох розділах рецензованої праці.

З тієї без перебільшення величезної кількості дефініцій поняття «цивілізація», що існують у сучасній науці (частина з них розглядається у «Вступі»), автори як робоче обирають визначення, котре трактує цивілізацію як певний «стан суспільства» з притаманними йому особливостями. Це, з одного боку, надає потрібної стрункості зібраному фактичному матеріалу, однак, з другого, — дещо спрощує розуміння тих складних і суперечливих процесів, про які йдеться у книзі. Ці процеси зводяться, власне, до осмилення закономірностей і суперечностей українського шляху до національної державності. Визначення цивілізаційних особливостей такого шляху залишається здебільшого справою майбутнього. Одне з пояснень цього міститься у тексті монографії — нагадування про те, що «навіть в енциклопедичних виданнях термінів «цивілізація (або цивілізації) в Україні» чи «українська цивілізація» не існує».

Участь у теоретичних дискусіях із приводу наповнення поняття «цивілізація» як ключової категорії дослідження не входила до кола завдань авторів. Їхні зусилля сконцентрувалися на створенні і с т о р і ї

цивілізаційного розвитку українського етносу (включаючи й етап його існування у формі протоетносу), внаслідок чого будь-які теоретичні питання цілком логічно відсуваються на другий план.

Той обсяг завдань, який окреслюють для себе автори, ставить на порядок денний питання про українську історичну територію як специфічну самостійну цивілізаційну зону, а також про етапи й особливості її формування. Розділ, безпосередньо присвячений висвітленню цієї проблеми, — один із найкращих у монографії.

Погляд на українську історичну територію як на традиційну зону контакту різних цивілізаційних систем автори рецензованої книги прямо не заперечують і не відхиляють. Показово, що топонім «Україна» вони схильні інтерпретувати як: «край», «рубіж», «перехрестя» полярних світів — християнського і язичницького, православного і католицького, європейського й азіатського». Не до кінця зрозумілою при цьому залишається позиція авторського колективу щодо відомої (і слід визнати — досить популярної) тези, за якою контакт між цивілізаціями неодмінно передбачає виникнення ситуації міжцивілізаційного конфлікту, що може тривалий час перебувати у латентному стані, проте рано чи пізно переходить до стадії загострення. Текст рецензованого дослідження дає підстави твердити: ближчим до авторського розуміння є підхід, пропонований, зокрема, академіком НАН України Ю.М. Пахомовим (до речі, одним із рецензентів книги). Його сутність полягає у тому, що домінуючою формою контакту між цивілізаціями слід вважати не конфлікти, а їхню взаємодію, яка виявляється у найрізноманітніших формах.

«Цивілізаційну історію України» М. Горелова, О. Моці, О. Рафальського відзначають принаймні дві особливості, кожна з яких є достатньою для загальної високої оцінки праці. Це — справжній академізм у

позитивному значенні цього слова, а також дискусійність як багатьох конкретних положень і суджень, так і загальної концепції. Автори не бояться чітко формулювати свої погляди, наперед знаючи про існування інших, часом протилежних, й усвідомлюючи той факт, що ці погляди можуть викликати критичні зауваги з боку як теоретиків-«цивілізаційників», так і представників окремих гуманітарних дисциплін. Яскравий приклад цього — висунення як однієї з наріжних для всього дослідження тези, що «кожна нація — це унікальна цивілізація».

У поєднанні з невимушеною легкістю й доступністю викладу особливості, про які йдеться, створюють специфічну атмосферу книги, що робить її напрочуд цікавою і конче потрібною як для суспільствознавців, політологів та політиків, так і для аспірантів, студентів, учнівської молоді гімназій, ліцеїв, інших середніх навчальних закладів.

На особливу увагу заслуговують, з тих чи інших міркувань, чимало сторінок монографії. Серед них, на наш погляд, і ті, які присвячені Трипільській культурі. Цей період української історії автори слушно кваліфікують як «першу протоцивілізацію землеробів», розглядаючи її становлення і розвиток у загальному контексті існування індоєвропейської спільноти. «Трипільці досить близько підійшли до рівня перших світових цивілізацій Малої Азії та Єгипту, але зрівнятися з ними не змогли», — констатують автори монографії, і цей висновок сприймається як цілком обґрунтований і виважений. У такий спосіб практично знімаються ті дещо спекулятивні оцінки ролі та значення Трипільської культури у формуванні західноєвропейської цивілізації, які не так давно почали активно з'являтися на сторінках наших наукових і популярних видань.

Приваблюють чіткістю постановки і глибиною розуміння проблеми, конкретністю, логічністю та послідовністю викладу розділи, в яких йдеться про антропологічні особ-

ливості українців, українську мову. Особливого значення це набуває у контексті тих численних псевдонаукових фальсифікацій, що з'явилися протягом останнього часу.

Стосовно того, включати чи не включати той чи інший конкретний історичний (або передісторичний, бо їхня увага, як зазначають самі автори, спрямована і на історію українства, і на передісторичний період його існування) матеріал до розмови про цивілізаційну історію України, дослідники беруть за основу не етнічний принцип, а територіальний. У такій постановці питання є своя внутрішня логіка. Однак тут виникає і низка додаткових обставин, кожна з яких потребує спеціального коментування. Це, зокрема, стосується твердження про те, що складниками української цивілізації стають і Хозарська держава, і половецька протоцивілізація, і Кримський ханат. Кожному із цих явищ присвячено у монографії окремий розділ.

Пропонований підхід, безперечно, має право на існування, свідченням чого може служити і зарубіжний досвід. Проте, гадаю, у зв'язку із цим виникає нагальна потреба у додаткових, ґрунтовніших, теоретично більш насичених коментарях і поясненнях. Внесок перекопських татар у формування власне української цивілізації навряд чи може бути сприйнятий повною мірою, хоча б тому, що включення Криму до українських історичних земель відбулося значно пізніше, ніж становлення «перекопської субцивілізації» у тому вигляді, в якому її представлено у монографії. До того ж це включення стало наслідком збігу цілої низки як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників, про які варто було хоча б згадати. Розмова про кримську «складову» українського цивілізаційного комплексу виглядала б повнішою й коректнішою, якби до неї у тій чи іншій формі було залучено відомості й оцінки, що стосуються слов'янського населення Кримського півострова. Додатковим аргументом на ко-

ристь доцільності коментарів і пояснень до історії Хозарської держави, половецької протоцивілізації, Кримського ханату слід вважати загальну оцінку у книзі сутності й особливостей того, що автори називають «українською цивілізацією». Лейтмотивом через увесь текст праці, починаючи із перших розділів, проходить думка про європейський характер української цивілізації.

Спираючись на висновки попередників, М. Горелов, О. Моця, О. Рафальський пишуть про «повну перевагу західних впливів» на українській історичній території, починаючи з кінця XII століття. «Се почалося ще з галицько-волинських князів, далі скріплюється й росте з переходом сих земель під владу Польщі», — цитують автори М. Грушевського. Особливо наголошується на тій обставині, що транзитною територією для західноєвропейських впливів в Україні з давніх часів виступала Польща. Попри певне «осучаснення» минулого й безумовне перебільшення ролі польського чинника в українсько-європейському духовному, культурному, політичному діалозі, це судження заслуговує на уважне вивчення і позитивне сприйняття навіть із висоти сучасного історичного досвіду. «Причому, — читаємо в книзі, — якщо духовно-культурні зв'язки розвивалися насамперед з Італією та Францією, то технічно-культурні — з Німеччиною». На відміну від польського, про «німецький фактор» українських євроцентричних прагнень у монографії практично не йдеться і, на жаль, не згадується.

Проблема «європейськості» України та української політичної нації є нині як ніколи актуальною. Автори «Цивілізаційної історії України» прагнуть не лише простежити етапи руху українства у часі й просторі у напрямі того стану суспільного розвитку і суспільної свідомості, що останнім часом називають у нас «європейським вибором». Їхня головна мета, схоже, полягає

ще й у тому, щоб обґрунтувати безальтернативність цього вибору, його значущість для української держави, привабливість для основних верств населення.

Про «європоцентричну» спрямованість рецензованої книги чи не найпереконливіше і найяскравіше сказано в останніх словах останнього її розділу — «Українська цивілізація доби незалежності: проблеми і перспективи». Серед перспектив України автори особливо підкреслюють: «українська цивілізація» знайде шлях до того, щоб, «не пориваючи зв'язків з іншими, інтегруватися з цивілізацією європейською» (мається на увазі — західноєвропейською).

Говорячи про євроінтеграційні плани України, дослідники особливу увагу звертають на той факт, що «додатковий потужний поштовх європейській «потребі в Україні» (тобто зацікавленості Європи в інтеграції України до європейської спільноти держав і націй) надала «помаранчева революція». Після неї, стверджують учені, «так званий «іміджевий фактор» починає працювати не проти України (як це було донедавна — П.Р.), а за неї, на її користь». Із цим висновком важко не погодитися. Україна після революції 2004 року і внаслідок цієї революції не просто істотно поліпшила свій імідж у світі, а, власне, вперше з моменту здобуття незалежності одержала цей імідж у такому обсязі й у такому масштабі.

У цьому контексті вся «цивілізаційна історія» України набуває дещо іншого звучання. За певних умов і обставин її можна представити як «шлях до Європи», як повернення — вже у новій історичній ситуації і на новому рівні — до тієї європейської сім'ї, з якої протокраїнці у сиву давнину виокремилися на стадії її існування у вигляді індоєвропейської спільноти. Така постановка проблеми видається цікавою, перспективною, але містить і дискусійні моменти, котрі потребують уважного вивчення і гли-

бокого неупередженого аналізу. Адже самі автори у «Висновках» стверджують, що «батьків» у сучасних українців... було багато». Особливої складності ситуації надає і те, що ці «батьки», додамо від себе, змінювали один одного, часто-густо повністю заперечуючи попередника.

Українців не можна вважати продуктом елементарного поєднання спадщини всіх тих «батьків», які в той чи інший час перебували на українській історичній території, переміщувалися по ній або мали до неї якусь причетність. Українство не є сумою попередників та їхніх впливів. Додаванням кримських татар до скіфів і запорозьких козаків не одержиш українця, хоча, ясна річ, і зрозумієш деякі істотні моменти нашого історичного розвитку, етапи становлення української нації. Очевидно, тут слід вести мову не про суму, а про певну систему, яка є структурованою, ієрархічно впорядкованою.

У цьому зв'язку виникає принципове, на нашу думку, питання, що залишається відкритим і після прочитання «Цивілізаційної історії України»: хто саме з «батьків» сучасних українців має право вважатися творцем власне українського цивілізаційного феномена? Інакше сформульоване це питання читалося б так: чи варто розглядати як ще один цивілізаційнотвірний фактор, окрім «української історичної території», «український етнонаціональний комплекс» у його історичному розвитку? Якщо так, то навіть в умовах формування української політичної нації провідний державотвірний етнос матиме певні переваги з погляду визначення цивілізаційних особливостей і цивілізаційної приналежності. Досвід багатьох європейських народів свідчить про те, що такий підхід є коректним і логічним.

П. РУДЯКОВ,
доктор філологічних наук (Київ)